

Det förflutna kontrolleras genom arkiven

En arkivaries tankar kring minne, identitet, makt och tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv

Without archives, memory falters, knowledge of accomplishment fades, pride in shared past dissipates.¹

FORSKNINGEN HAR UNDER DE senaste decennierna i ökande grad börjat intressera sig för vad som händer med arkivmaterial såväl innan det överförs till en arkivinstitution som efter att det blivit en del av arkivsamlingarna. Detta har utmanat de professionella arkivarierna att begrunda sin egen verksamhet och den roll de själva har i arkivbeståndens tillkomstprocess. Mitt eget intresse för att utreda vilka ideologiska utgångspunkter, överväganden och värderingar som styrt tillkomsten av Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) arkivbestånd vaknade för drygt femton år sedan när jag kommit halvvägs i min yrkeskarriär vid nämnda institution. Mina forskarmödor utmynnade hösten 2023 i doktorsavhandlingen *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920*. I avhandlingen problematiserade jag tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv i en samhällelig och ideologisk kontext och analyserade arkivet och arkivsamlingarna som resurs för konstruktionen av en gemensam svensk identitet i Finland.²

1. Joan M. Schwartz & Terry Cook, "Archives, records and power. The making of the modern memory", *Archival Science* 2, 2002, s. 18, <https://doi.org/10.1007/BF02435628>: "Utan arkiv bleknar minnet, kunskapen om vad som uppnåtts försvagas, stoltheten över ett delat förflutet minskar". Översättning till svenska PH.
2. Petra Hakala, *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920*, Helsingfors: Finska

Den här essän är en bearbetning av den *lectio praecursoria* som jag höll i samband med min disputation vid Åbo universitet.

Det är problematiskt att förena rollen av professionell arkivarie med forskarrollen ifall föremålet för studien – som i mitt fall – är den institution inom vilken den egna arkivuppfattningen och yrkesidentiteten formats. Även om det var en utmaning att hålla distans till forskningsobjektet och granska det från ett utifrånperspektiv, innebar de båda rollerna en styrka då insikterna från ett flera decennier långt arbete med donationer av person- och kulturhistoriskt arkivmaterial kunde bidra till tolkningen av källmaterialet. I det följande kommer jag utgående från min avhandling att diskutera de förändringar som skett i synen på arkivens och arkivariens roll under den period jag varit verksam inom arkivbranschen. Avslutningsvis reflekterar jag kort över arkivens roll och relevans i dagens samhälle.

Den kanadensiske arkivteoretikern Terry Cook (1947–2014), en av de främsta företrädarna för postmodernistisk arkivvetenskaplig forskning, har i en ofta citerad artikel "Evidence, memory, identity, and community. Four shifting paradigms" (2013) beskrivit arkivens utveckling i fyra paradigm från 1800-talet till 2010-talet.³ I min avhandling om Svenska litteratursällskapets arkiv har jag med stöd i Cooks tankar undersökt vilken betydelse minne, identitet och makt har haft för tillkomsten av sällskapets arkiv och dess arkivbestånd.

ARKIV, MINNE OCH IDENTITET

Arkiv, minne och identitet är problematiska begrepp, i synnerhet om de kombineras med varandra. Begreppet minne är nära förknippat med arkiv och arkivariernas roll, men ingen samsyn har nåtts inom den arkivvetenskapliga forskningen om relationens natur och arkivets roll i de minnesskapande processerna. Arkiv utgör inte i sig samhällets

Vetenskaps-Societeten 2023, <https://doi.org/10.54572/ssc.755>.

3. Terry Cook indelar arkivparadigmen i fyra faser med olika betoning: det juridiska arvet, det kulturella minnet, identitet och inriktningen på samfund/gemenskaper (*communities*). Inom det arkivteoretiska tänkandet har fokus på motsvarande sätt flyttat från handlingars bevisvärde via minne och identitet till samfund/gemenskaper. Terry Cook, "Evidence, memory, identity, and community. Four shifting paradigms", *Archival Science* 13, 2013:2–3, s. 95–120, <https://doi.org/10.1007/s10502-012-9180-7>.

minne och är inte platser där samhällets minne förvaras, men genom att arkivhandlingar sätter i gång minnesprocesser eller föreställningar om händelser som skett i det förflutna bidrar arkiven på samma sätt som museerna och biblioteken till att förstärka det kollektiva minnet och tillhandahåller råmaterial för identitetskonstruktion.⁴ I samband med den arkivaliska vändningen (*the archival turn*), då ett mångdisciplinärt intresse började riktas mot arkiven som subjekt, nyanserades bilden av arkiv som lagerbyggnader för historiskt källmaterial och samtidsdokumentation. Begreppet arkiv började tolkas i vidare mening, som ett slags metafor för minnesprocesser i samhället eller som olika sätt att lagra minnen och information i konkret eller abstrakt mening. Det vidgade arkivbegreppet påträffas i dag i överförd betydelse i de mest varierande sammanhang där exempelvis städer, människokroppen eller konst uppfattas som "arkiv".⁵

Länge uppfattades arkiven allmänt som neutrala förmedlare av det förgångna, och den information som förvarades i arkivinstitutionerna som en objektiv grund för vår förståelse av historien. Nationella arkiv, bibliotek och museer började inrättas i samband med nationsbygget i de europeiska nationalstaterna i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Det fanns ett stort behov av att definiera och skapa ett nationellt förflutet och en särpräglad nationell kultur, samt av en skriven historia om ett enhetligt folk med en obruten kontinuitet från en avlägsen forntid som gav nationen legitimitet. Arkiven sågs som "skattkammare" där informationen om nationens historia förvarades i form av historiskt betydelsefulla dokument, publikationer

4. För diskussionen se exempelvis Laura Millar, "Touchstones. Considering the relationship between memory and archives", *Archivaria* 61, 2006, s. 105–126, <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/12537> (hämtad 2/3 2025); Trond Jacobsen, Ricardo L. Punzalan & Margaret L. Hedstrom, "Invoking 'collective memory'. Mapping the emergence of a concept in archival science", *Archival Science* 13, 2013:2, s. 217–252, <https://doi.org/10.1007/s10502-013-9199-4>; Randall C. Jimerson, "Archives and memory", Luciana Duranti & Patricia C. Franks (eds.), *Encyclopedia of Archival Science*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield 2015, s. 99–101.
5. Det vidgade arkivbegreppet och olika slag av arkivaliska vändningar har utretts bland annat av den holländske arkivteoretikern Eric Ketelaar i "Archival turns and returns. Studies of the archive", Anne J. Gilliland, Sue McKemmish & Andrew J. Lau (eds.), *Research in the Archival Multiverse*, Clayton, Victoria: Monash University Publishing 2017, s. 228–268.

eller föremål som medborgarna kunde knyta an till och med vilkas hjälp berättelsen om det nationella förflutna kunde skapas.⁶ Fram till 1930-talet var arkivariens viktigaste uppgift enligt Terry Cook att förvalta ett juridiskt arv och säkra att de bevarade dokumentens beviskraft bestod.⁷ I dag uppfattas arkiven allmänt både som minnesinstitutioner och redskap för identitetsbygge, men också som en av samhällets bärande institutioner med viktiga uppgifter både för förvaltning, kulturarv och demokrati.

Arkiv förmedlar information mellan det förgångna, nutiden och framtiden, men är samtidigt resultatet av medvetna eller omedvetna ställningstaganden för att förverkliga ett syfte eller en idé. För att kunna förstå hur ett samhälle konstruerar sin historia och formar det kollektiva minnet är det, som historikern Antoinette Burton påpekat, nödvändigt att granska arkiven ”bakom kulisserna”, det vill säga hur de konstruerats i en större samhällelig kontext, övervakats och ibland manipulerats.⁸ Arkiv växer inte fram av sig själva utan formas av den rådande tidsandan som en produkt av värderingar, politik och kultur och det är angeläget att utreda vilka överväganden och beslut som ligger till grund för de arkivbestånd som existerar i dag. Från mitten av 1990-talet började arkivinstitutionernas skenbart neutrala roll problematiseras och arkivens verksamhet alltmer ställas i relation till den allmänna samhällsutvecklingen. De senaste decenniernas arkivteoretiska diskussion har förändrat synen på arkiven; från neutrala institutioner med källmaterial för i huvudsak historisk forskning till sociala konstruktioner där urvalet av det som arkivera(t)s påverkas av maktaspekter och olika gruppers intressen.⁹

6. Se till exempel Stefan Berger, ”The role of national archives in constructing national master narratives in Europe”, *Archival Science* 13, 2013:1, s. 1–22, <https://doi.org/10.1007/s10502-012-9188-z>. För synen på arkiven som skattkammare, se Eric Ketelaar, ”Muniments and monuments. The dawn of archives as cultural patrimony”, *Archival Science* 7, 2007:4, s. 350–351, <https://doi.org/10.1007/s10502-008-9060-3>.

7. Cook, ”Evidence, memory, identity, and community”, s. 106–107.

8. Antoinette Burton, ”Introduction. Archive fever, archive stories”, Antoinette Burton (ed.), *Archive Stories. Facts, Fictions and the Writing of History*, Durham: Duke University Press 2005, s. 7. Det engelska originalcitatet lyder ”the backstage of archives”. Översättning till svenska PH.

9. För den arkivteoretiska diskussionen, se t.ex. Terry Cook, ”What is past is prologue. A history of archival ideas since 1898 and the future paradigm shift”, *Archivaria* 43, 1997, s. 17–63, <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/12175> (hämtad

Under det som Cook kallar för "minnesparadigmet" från 1930-talet till 1970-talet lyftes privatarkiven fram vid sidan av myndighetsarkiven. I synnerhet efter andra världskriget började arkiven uppfattas som resurser för det kulturella minnet och som minnesplatser där sakkunniga arkivarier valt ut det källmaterial som bevarades för forskningen.¹⁰ Genom att välja ut material och ge forskare tillgång till det utvalda materialet påverkar arkivarier det som framtiden kommer att minnas av nutiden och medverkar därigenom i skapandet av minnespolitik. Via arkiven kan narrativ som förstärker sammanhållningen inom grupper och samfund, samt ger dem mening, bekräftas. Varje beslut att ta tillvara ett visst material för bevaring i en arkivinstitution utgör därför en mer eller mindre medveten konstruktion av ett "arkivminne", i vilket tillvaron kan förankras.¹¹ Som förmedlare av ett kollektivt minne är arkiv – på samma sätt som bibliotek och museer – grundläggande för förståelsen av samtiden. Förstörelsen av dylika institutioner i samband med krig och oroligheter kan leda till ett slags kollektiv minnesförlust. Ifall arkivminnen går förlorade försvinner kunskapen om det gemensamma som förenar individerna i en grupp och binder dem samman, vilket försvagar känslan av ett delat förflutet. Detta påverkar i sin tur gruppens förmåga att skapa sig en egen identitet.

I sin analys av arkivparadigmen lyfter Cook fram identiteten som ett nyckelbegrepp inom det tredje paradigmet. Från och med 1970-talet började arkivarierna enligt honom uppfattas som en medveten förmedlare, vars roll det var att stödja olika samhällsgrupper i deras identitetsbygge och skapa ett arkiv som avspeglade samhället och dess mångfald av röster.¹² Arkiven och arkivarierna har lyfts fram som betydande aktörer inom identitetskonstruktion och identitetspolitik, oberoende av om de själva varit medvetna om detta eller inte. När arkivarierna samlar in, bedömer värdet av och bevarar utvalda

2/3 2025); John Ridener, *From Polders to Postmodernism. A Concise History of Archival Theory*, Duluth, Minnesota: Litwin Books LLC 2009; Schwartz & Cook, "Archives, records and power", s. 1–19; Outi Hupaniittu & Ulla-Maija Peltonen (toim), *Arkistot ja kulttuuriperintö*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2021, <https://doi.org/10.21435/tl.268>.

10. Cook, "Evidence, memory, identity, and community", s. 107–109.

11. Jimerson, "Archives and memory", s. 99–100.

12. Cook, "Evidence, memory, identity, and community", s. 109–113.

handlingar, tillhandahåller de samtidigt byggstenar av vilka identiteten utformas. Arkivmaterialet kan utgöra basmaterial för en föreställd gemenskap¹³ på språklig, religiös eller kulturell grund och omtolkas för att stärka eller bekräfta en grups identitet.¹⁴ De senaste decenniernas arkivvetenskapliga diskurs har i ökande grad gällt frågor kring identitetsarkiv, etnicitet, ursprungsfolk, social rättvisa, bortglömda röster och möjligheten att via arkivhandlingar återskapa gömda eller glömda minnen.¹⁵

MAKT OCH GLÖMSKA

Frågor om makt och maktutövning började på allvar kopplas ihop med arkivprofessionen från och med början av 2000-talet då den arkivteoretiska diskussionen om arkivariernas roll vid utformandet av arkivens innehåll kom i gång på allvar. Det material som förvaras i arkiven har tillkommit genom en urvalsprocess som bygger på insamlingsstrategier och tolkningar av det förgångna. Som tidigare framgått bör arkivarierna inte längre ses som passiva väktare och bevarare av arkiverade handlingar utan som aktiva aktörer som medverkar när arkivhandlingar skapas och beskrivs. De har möjlighet att påverka arkivens och arkivbeståndens sammansättning genom urvals- och gallringsprocesser – både när material tas emot av arkivinstitutionerna och i samband med ordnandet och förtecknandet/beskrivandet av det inkomna materialet.¹⁶ Genom subjektiva val, som grundar sig på

13. Begreppet "föreställd gemenskap" (*imagined community*) myntades av antropologen och statsvetaren Benedict Anderson i det klassiska verket *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso 1983.

14. Elisabeth Kaplan, "We are what we collect, we collect what we are. Archives and the construction of identity", *The American Archivist* 63, 2000:1, s. 126–151, <https://doi.org/10.17723/aarc.63.1.h554377531233lo5>.

15. Jeanette A. Bastian, "Memory research/Archival research", Anne J. Gilliland, Sue McKemmish & Andrew J. Lau (eds.), *Research in the Archival Multiverse*, Clayton, Victoria: Monash University Publishing 2017, s. 280.

16. Se exempelvis Randall C. Jimerson, "How archivists' control the past", Terry Cook (ed.), *Controlling the Past. Documenting Society and Institutions. Essays in Honor of Helen Willa Samuels*, Chicago: Society of American Archivists 2011, s. 374–375; Francis X. Blouin Jr & William G. Rosenberg, *Processing the Past. Contesting Authority in History and the Archives*, New York: Oxford University Press 2011 s. 115; Schwartz & Cook, "Archives, Records and Power", *passim*.

rådande samhällsvärderingar, kan arkivarierna kontrollera bilden av det förgångna genom att styra vad som anses tillräckligt intressant för att dokumenteras och tas till vara för forskningen. Arkivarien påverkar därigenom medvetet eller omedvetet den historiska tolkningen och den kollektiva förståelsen av det förflutna.¹⁷

Arkivens uppgift är att se till att ingen grupp i samhället blir glömd. I dagens alltmer digitala värld förväntas arkiven kunna möta och fånga upp även marginella grupper i samhället som löper risk att glömmas bort. De val som görs då vissa grupper ges en röst i arkiven medan andra marginaliseras eller glöms bort leder till tystnader i arkiven. När arkivarier bedömer material med tanke på vad som ska tas emot eller samlas in till arkiven och bevaras – eller vad som gallras ut – avgör de samtidigt vad som anses värt att minnas i framtiden. Med hänvisning till marginaliseringen har Terry Cook lanserat begreppet ”icke-arkiv” (*the non-archive*), det vill säga arkivmaterial som arkivinstitutionerna via sina aktörer beslutat att gallra ut eller inte ta emot och dokumentera, och som därför inte existerar i arkiven.¹⁸ Samtidigt diskuterar historieforskare och forskare i arkivvetenskap i ökande grad även dokumenterade personers rätt till tystnad samt forskarnas och arkivariernas etiska ansvar då det gäller att skydda levande och döda personers människovärde.¹⁹

Frågan om vem som har eller har haft makt att välja vad som bevaras för eftervärlden av det materiella och immateriella kulturarvet är relevant och ständigt aktuell. Allt kan inte dokumenteras och bevaras och de val som görs är bundna till sin tid, de är föränderliga och de varierar beroende på samhällsförändringar och forskningstrender. Arkivariernas utgångspunkter varierar också beroende på om de

17. Terry Cook, ”The archive(s) is a foreign country. Historians, archivists and the changing archival landscape”, *The American Archivist* 74, 2011:2, passim, <https://doi.org/10.17723/aarc.74.2.xmo4573740262424>.

18. Terry Cook, ”Fashionable nonsense or professional rebirth. Postmodernism and the practice of archives”, *Archivaria* 51, 2001, s. 34, <https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/12792> (hämtad 2/3 2025).

19. Se exempelvis Kirsi Vainio-Korhonen, ”Kadonneet ja unohtetut. Ruotsin ajalla eläneiden naisten kirjeet ja päiväkirjat julkisissa arkistoissa”, Outi Hupaniittu & Ulla-Maija Peltonen (toim), *Arkistot ja kulttuuriperintö*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2021, s. 159–161, <https://doi.org/10.21435/tl.268> samt Ulla-Maija Peltonens artikel, ”Henkilöarkistot. Kuka kelpaa historiaan?”, s. 229–230 i samma volym.

representerar ett kulturhistoriskt arkiv eller ett statligt eller kommunalt arkiv, som tar emot främst myndighetshandlingar. Arbetet med att samla in eller ta emot material styrs av organisationens syfte och mission, vilket i sin tur påverkar uppfattningen om vems och vilka handlingar som anses värda att ta tillvara. Som den svenska historikern Samuel Edquist har påpekat ”fryser” arkiven via sina aktörer vissa epokers uppfattningar om vad som anses värt att bevara eller hur arkiven bör ordnas och beskrivas – ett faktum som borde beaktas i högre grad när arkivbestånden studeras.²⁰ Redan för mer än tjugo år sedan ställde Terry Cook den provocativa frågan om hur beredda arkivarierna är att ta sitt ansvar inför framtiden genom att dokumentera sina val och åtgärder samt tillgängliggöra dokumentationen för framtida forskning och bedömning.²¹ Utan att känna till i vilka samhälleliga och sociokulturella förhållanden en arkivinstitution tillkommit eller vilka värderingar som styrt urvalsprinciper och gallringsåtgärder kan det vara svårt för forskare att bedöma arkivbeståndets tillförlitlighet eller bredd.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPETS ARKIV – EN SOCIAL KONSTRUKTION MED IDEOLOGISK UNDERTON

Hur ser då tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv ut i ljuset av de ovan behandlade frågorna om minne, identitet och makt? Min undersökning i avhandlingen visade att också tillkomsten av litteratursällskapets arkiv i högsta grad var beroende av den politiska och kulturella kontexten i Finland under det sena 1800-talet och kring sekelskiftet 1900, samt att arkivet konstruerades för att stödja det svenska ideologiska arbetet i landet. Grundandet av Svenska litteratursällskapet i Finland 1885 var ett led i mobiliseringen av de svenskspråkiga i Finland i ett språkpolitiskt inflammerat och politiskt trängsligt läge. Bevarandet av den svenska bildningen och framhävandet av de historiska banden till Norden, liksom den västerländska kultur- och rättstraditionen, var av central betydelse för den svensktalande

20. Samuel Edquist, *Att spara eller inte spara. De svenska arkiven och kulturarvet 1970–2010*, Uppsala: Institutionen för ABM vid Uppsala universitet 2019, s. 266, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Aanbn%3Ase%3Amiun%3Adiva-37027>.

21. Cook, ”Fashionable nonsense or professional rebirth”, s. 35.

befolkningen. Strävan var också att via språk och traditioner kunna påvisa den svenskspråkiga befolkningens långa historiska rötter i ett alltmer finsksinnat Finland. De svenskspråkiga var en tidigare socialt och kulturellt sett dominerande befolkningsgrupp med ett kulturbärande språk som nu hamnat i underläge. Inom den svenskspråkiga bildade klassen fanns därför ett behov att befästa tidigare positioner och legitimera sin hemortsrätt. Språkideologin låg i bakgrunden när riktlinjerna för litteratursällskapets verksamhet drogs upp. I sällskapets styrande organ hade både kultursvenskheten och bygdesvenskheten sina företrädare: den förstnämnda inriktningen genom sällskapets ordförande, professorn i estetik och nyare litteratur Carl Gustaf Estlander, och den senare genom dess viceordförande, professorn i svenska språket och litteraturen Axel Olof Freudenthal.

Både Finska Litteratursällskapet som grundades 1831 – drygt femtio år före sin svenskspråkiga motsvarighet – och Svenska litteratursällskapet var delar av nationsbygget i Finland, men Finska Litteratursällskapet fokuserade enbart på den finskspråkiga kulturen i dess olika former. Inom den svenskspråkiga bildade klassen upplevde man att det fanns ett reellt hot mot det svenska språkets och kulturarvets fortsatta existens i Finland och ett behov att på olika sätt dokumentera, ta tillvara och bevara vittnesbörden om den svenska bildningen och om de män som burit upp bildningsarbetet. I Svenska litteratursällskapets ursprungliga stadgar nämndes inte arkivverksamhet explicit, men nog insamling av såväl folklöre som historiskt och litterärt material med tanke på bearbetning och publicering.²² Genom insamlingen av folksägnar, ortnamn och dialektprov, vars främsta pådrivare var pedagogen och kulturhistorikern Ernst Lagus samt språkforskaren Axel Olof Freudenthal, kunde man hävda förekomsten av en uråldrig svensk folkstam och svensk odling i Finland. I bearbetad och utgiven form bidrog arkivmaterialet till konstruktionen av en gemensam svensk identitet i Finland. Också i Sverige förekom motsvarande syn på allmogen som den genuina bäraren av historien och folksjäl, och litteratursällskapets insamling

22. "Stadgar för Svenska Literatursällskapet i Finland, stiftadt till äminnelse af Johan Ludvig Runeberg, fastställda genom Kejs. Senatens Resolution d. 11 Juni 1885", *Förhandlingar och uppsatser* 1, 1885–1886, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1886, s. xxxvii–xl.

av svensk allmogetradition i Finland kan därmed ses i relation till motsvarande åtgärder i Sverige i början av 1900-talet.²³

Insamlingen av arkivmaterial om det svenska kulturarvet i Finland kan förankras också i den historiografiska kontexten med de stora källutgivningsprojekten i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Av samtiden sågs insamling och utgivning av källmaterial för historieforskningens behov som en fosterländsk uppgift, vilket avspeglade sig i att utgivning av ”urkunderna till vår bildnings historia” lyftes fram som en av sällskapets huvuduppgifter.²⁴ Samtidigt kunde litteratursällskapet också ses som en försvarare av Finlands kulturella särprägel mot de ryska assimilierungssträvandena, ifall de tidigare banden till Sverige skulle brista och det slaviska inflytandet öka. Enligt Carl Gustaf Estlander, sällskapets drivande kraft, var det i slutet av 1800-talet endast den svenska bildade klassen som hade förutsättningar att kämpa mot hotet från den växande ryska nationalismen. Detta gav frågan om det svenska bildningsarvets fortlevnad en patriotisk prägel.²⁵ Via de insamlade och bevarade handlingarna i sitt framväxande arkiv kunde litteratursällskapet lyfta fram den svenskspråkiga bildningens och kulturens betydelse för hela det nationella kulturarvet.

Mot denna bakgrund kan man se tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv som en social konstruktion med ideologiska motiv: beslutet att samla in och bevara vittnesbörden om den svenska kulturens uppkomst och utveckling i Finland var ett svar på den svenskspråkiga bildade klassens rädsla för att det svenska kulturarvet skulle falla i glömska och raderas ur det kollektiva minnet när samhällsklimatet blev alltmer finskt. Förutom att tillgodose det ökande behovet av källmaterial för en i allt högre grad professionell historieforskning

23. För traditionsinsamlingen i Sverige, se Agneta Lilja, *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv – ett exempel från Uppsala 1914–1945*, Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet 1996; Fredrik Skott, *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*, Göteborg: Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Göteborgs universitet 2008; Karin Gustavsson, *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*, Stockholm: Nordiska museets förlag 2014.

24. Arvid Hultin, ”Årsberättelse den 5 februari 1901”, *Förhandlingar och uppsatser* 15, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1901, s. xiv.

25. Se närmare C. M. Schybergson, *Magnus Gottfrid Schybergson*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1956, s. 67.

och dess roll i det finländska nationsbygget, förväntades det växande arkivet via arkivmaterialet befästa den svenska kulturens plats i den nationella berättelsen. Det gällde att se till att den svenskspråkiga befolkningens och det svenska bildningsarvets betydelse för den finska nationen och det nationella kulturarvet som helhet erkändes och inte förminskades i den fennomanska historieskrivningen. Litteratursällskapets tidiga insamling av historiska dokument, litterära alster, brev av kulturhistoriskt och litterärt värde, folktradition och dialekter utgjorde alltså på ett ideologiskt plan en del av försvaret av det svenska kultur- och bildningsarvet mot det framväxande nationella finska narrativet, som man på svenskt håll var rädd att skulle ta över den nationella idékonstruktionen.

Ur identitetsperspektiv fick samlingarna i Svenska litteratursällskapets arkiv också en stark symbolisk betydelse. De växande arkivsamlingarna kunde inte bara användas som källmaterial, utan också för att skapa en känsla för det gemensamma kulturarvet. Genom publicering av bland annat historiska dokument, manuskript av nationalskallden J.L. Runeberg, brevsamlingar, dagböcker och traditionsmaterial stärktes den svenskspråkiga allmänhetens medvetande om och förståelse av den svenskspråkiga befolkningens gemensamma historia i Finland.²⁶ I tryckt form, till exempel som utgivna och kommenterade historiska handlingar eller i bokserien *Finlands svenska folkdiktning*,²⁷ kunde arkivmaterialet utgöra basmaterial för en föreställd gemenskap på språklig grund, vilket gav det nedärvda svenska kulturarvet en både etnisk och kulturell legitimitet i ett samhälle i stark förändring.

Min tolkning är att det från Svenska litteratursällskapets sida var fråga om ett ideologiskt bruk av historien, vars syfte var att legitimera det svenska kulturarvet och dess fortbestånd i Finland. För att skapa samhörighet mellan medlemmarna av den svenska språkgruppen, som var geografiskt spridda och hade en varierande social bakgrund, ville man göra den svensktalande befolkningen medveten om sin egenart

26. För olika aspekter av kollektivt minne, se exempelvis antologin Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi & Davil Levy (eds.), *The Collective Memory Reader*, Oxford: Oxford University Press 2011.

27. Serien *Finlands svenska folkdiktning*, som utgavs 1917–1975, är ett monumentalverk över svensk folktradition i Finland som baserar sig på det insamlade traditionsmaterialet i Svenska litteratursällskapets arkiv.

med utgångspunkt i det gemensamma språket. För detta ändamål kunde arkivmaterialet ge litteratursällskapets medlemskår en ideologisk, svensk grupptillhörighet som samtidigt avgränsade den mot den finskspråkiga majoritetsbefolkningen. De svenskspråkiga föreningarna och samfunden hade en betydande roll i konstruerandet av en gemensam svensk identitet och som en av de centrala aktörerna bland dessa hade litteratursällskapet en betydelse för den här processen genom de riktlinjer som man drog upp för sin insamling av arkivmaterial. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet framstod Svenska litteratursällskapets arkiv med sitt insamlade kulturarvsmaterial således som en symbolisk minnesplats, som bidrog till att bära upp och förstärka den gemensamma finlandssvenska identiteten i vardande.²⁸

Inom Svenska litteratursällskapets styrelse uppfattade man sällskapet som en vetenskaplig expertorganisation utan politiska syften. Samtidigt uppfattade man sig åtnjuta allmänhetens förtroende. Denna självbild utgjorde grunden för sällskapets legitimitet som kulturell maktutövare. Försvaret av det svenska kultur- och bildningsarvet fick även en politisk dimension då allmänheten i litteratursällskapet också såg ett stöd mot både fennomani och förryskning. I min undersökning om tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv beaktade jag maktaspekten genom att granska hur besluten att ta emot eller samla in material fattades inom litteratursällskapet, vilka handlingar som inte ansågs tillräckligt värdefulla för att samlas in och bevaras i sällskapets arkiv och vilka aktörer som utövade makt i denna urvalsprocess. Inom litteratursällskapet var det inte arkivarierna som drog upp riktlinjerna för insamlingen av historiskt litterärt, folkloristiskt och lingvistiskt material. Detta gjorde i stället medlemmarna i sällskapets styrelse; en högt utbildad och socialt och ideologiskt sett homogen grupp som gav sig själv tolkningsföreträdet och rätten att avgöra vad som skulle bevaras för framtiden och forskningen. I praktiken fattades besluten att ta emot eller avvisa material av styrelsemedlemmar

28. Den franske historikern Pierre Nora har sett arkivet som en symbolisk minnesplats vars syfte är att hejda tiden och blockera glömskan. För arkiven som minnesplatser se exempelvis Pierre Nora, "Mellan minne och historia" ["Between memory and history. *Les lieux de mémoire*", 1989]. Översättning Margareta Eklöf. Sverker Sörlin (red.), *Nationens röst. Texter om nationalismens teori och praktik*, Stockholm: SNS Förlag 2001, s. 381–382.

eller sakkunniga som utsetts av sällskapet styrelse. De granskade bland annat det traditions- och dialektmaterial som samlats in av stipendiater, samt brev och handlingar som samlades in eller erbjöds sällskapet som donation eller för publicering.²⁹ I enskilda fall, såsom arkiv efter nedlagda privata skolor, kunde litteratursällskapet kräva att sådant material som granskarna ansåg vara värdelöst eller ”av ringa eller intet värde” skulle gallras ut redan innan samlingen togs emot.³⁰

Valen av person- och kulturhistoriskt material påverkades av samtidens rådande personarkivkanon, som implicit styrde uppfattningen om vems material som var värt att bevara. Även om uppfattningen om vad som föll inom ramen för vittnesbörden om den svenska kulturens uppkomst och utveckling i Finland verkar ha varit rätt generös, inkluderade den inte alla svensktalande grupper i samhället. Detta ledde till att tystnader uppstod också i litteratursällskapets arkiv. På grund av samtidens beundran för bemärkta män var de brev och handlingar som sällskapet tog emot i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet nästan uteslutande skrivna av män eller så berörde de män, på samma sätt som i Statsarkivets arkivbestånd. Endast en handfull av de registrerade ”arkivsamlingarna” från denna tid gällde kvinnor som verkade som författare och på så sätt kunde anses bära upp det svenska kulturarvet. Det dröjde ända till slutet av 1900-talet, när historikernas intressen hade förskjutits från makrohistoriska perspektiv till mikrohistoria på individnivå och till vardagslivets kultur i bred bemärkelse, innan det kvinnliga brev- och dagboksaterialets forskningsvärde började uppmärksammas mer allmänt inom litteratursällskapets arkiv.

En annan grupp som saknades i den tidiga insamlingen är den svenskspråkiga arbetarbefolkningen, som inte betraktades som bärare av kulturarvet på samma sätt som den svenskspråkiga allmogen, vars folktradition ansågs vara hotad av urbaniseringen och det moderna samhällets framväxt. Arkivbildningen hade också en klar koppling till

29. För material som litteratursällskapets styrelse valde att ta emot eller avvisa, se närmare Hakala, *Att minnas eller glömma*, s. 154–156, 161–164, 171–182, 193–203.

30. Protokoll fört vid Svenska litteratursällskapets styrelsemöte 21/1 1915, Styrelsemötesprotokoll, Caa 5, SLS tjänstearkiv I, Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv, Helsingfors. Som bilaga till protokollet finns styrelsemedlemmarna Elis Lagerblads och Reinhold Hausens gallringsrapport som innehåller omdömen om skolarkivens värde för forskningen. För styrelsens kvalitetskontroll och bedömning av materialets värde, se Hakala, *Att minnas eller glömma*, s. 161–162, 188–190.

samhällsklass, eftersom brev, dagböcker och annat skriftligt material förekom i mindre omfattning hos den svenska arbetarbefolkningen än hos representanter för högre ståndskulturen och det bildade borgerskapet. Det blev i stället de politiska organisationernas arkiv som enligt nordisk modell bevarar även de svenskspråkiga arbetarnas minnen i Finland. I de här arkiven var språket av en underordnad betydelse.

Till de centrala aktörer som avgjorde vad som skulle ingå i litteratursällskapets arkiv hörde bland andra sällskapets två första ordförande, den tidigare omtalade Carl Gustaf Estlander, samt Magnus Gustaf Schybergson som var professor i allmän historia. Förutom dessa utövade även sällskapets arkivarie Elis Lagerblad som var lektor i historia, geografi och svenska, samt statsarkivarien och historikern Reinhold Hausen, ett stort inflytande. Hur avgörande enskilda arkivaktörers maktutövning kunde vara i slutet av 1800-talet framgår av Reinhold Hausens position som högsta auktoritet i arkivfrågor. Via sin dubbla roll som statsarkivarie och medlem av litteratursällskapets styrelse hade han makt att både ingripa i och styra insamlingen av material också på det privata arkivfältet. Genom sin drygt 30-åriga medverkan i litteratursällskapets styrelse ända från 1885 kunde han påverka besluten om vad som samlades in och han bidrog åtminstone i några fall till att sällskapet inte tog emot erbjudet material. Som konstitutionell svenskhetsman stödde han helhjärtat Svenska litteratursällskapets syfte och arbetade för bevarandet av det svenska kulturarvet i sällskapets arkiv, så länge det inte kolliderade med Statsarkivets intressen. Inom det av Reinhold Hausen ledda Statsarkivet skulle insamlingen av privat arkivmaterial i första hand svara på en politisk-patriotisk beställning av material som stödde "rättskampen" mot det ryska kejsardömet och senare på ett behov av handlingar som legitimerade den utveckling som ledde fram till självständigheten.³¹

Till maktutövarna hör även donatorerna av arkivmaterial. Deras aktörskap lyftes upp i den arkivteoretiska diskussionen först i mitten av 2010-talet. Donationer av arkivmaterial bygger på frivillighet, vilket möjliggör maktutövning till exempel i form av proaktiva gallringsåtgärder och möjlighet att begränsa tillgången till donerat arkivmaterial genom formuleringar i gåvobrev eller avtal. Litteratursällskapets

31. Peltonen, "Henkilöarkistot", s. 213.

styrelseledamöter, ombudsmän, medlemmar, sympatisörer och donatorer bildade tillsammans ett identitetsförstärkande socialt nätverk där tilliten till medlemmarna i nätverket byggde på gemensamma grundläggande värderingar och erfarenheter och närliggande social bakgrund. Under litteratursällskapets första decennier hade mer än hälften av arkivdonatorerna, vilka främst tillhörde de högre samhällsskikten och den bildade klassen en tydlig koppling till sällskapet via medlemskap eller en nära anhörig. Vänskapsrelationer och kontakter inom föreningsliv och professionella sammanhang kunde också bidra till beslutet att donera material till litteratursällskapet. Förtroendet för Svenska litteratursällskapet och dess arkiv bibehölls då nätverket bekräftades i offentligheten via tidningspressen och sällskapets tryckta förhandlingar där både nya medlemmar och penning- och arkivdonationer noterades.

FRAMTIDENS ARKIV?

Under 2000-talet har arkivariens roll i försvaret av social rättvisa och arkivmaterialets betydelse för demokrati och mänskliga rättigheter diskuterats flitigt i synnerhet av forskare från Förenta staterna, Kanada och Australien. Dessa har betonat arkivariernas uppgift att arbeta för social rättvisa och rätta till snedvridningar i arkivbestånden genom att medvetet dokumentera marginaliserade eller förtryckta grupper och ge dem möjlighet att få sin röst hörd i arkiven.³²

I det fjärde arkivparadigmet, där Cook betonar gemenskapernas roll, håller arkiven på att öppnas upp mot samhället i högre grad än tidigare. Under 2000-talet har arkiv för olika slag av samfund eller gemenskaper (*community archives*),³³ som upprätthålls av andra än

32. Se exempelvis Randall C. Jimerson, *Archives Power. Memory, Accountability, and Social Justice*, Chicago: Society of American Archivists 2009.

33. Det svåröversatta begreppet *community archives* hänvisar till både tydliga grupper och lösa gemenskaper. Den brittiske forskaren Andrew Flinn har definierat ett dylikt arkiv som "en gemenskap som medverkar aktivt i dokumentationen och tillgängliggörandet av sin specifika grupps och/eller sitt områdes [sin gemenskaps] historia på gruppens egna villkor". Översättning till svenska PH. Originalcitat: "the defining characteristic of a community archive is the active participation of a community in documenting and making accessible the history of their particular group and/or locality on their own terms". Citeras i Bastian, "Memory research/ Archival research", s. 284.

professionella arkivarier, börjat lyftas upp i diskussionen. En växande trend är arkiv för lokala grupper samt minoritets- och subkulturer, som uppkommer som en motreaktion mot traditionella arkivinstitutioner där arkivbildarna känner sig marginaliserade. I och med att den digitala utvecklingen har gjort det möjligt för var och en att skapa ett arkiv på webben har det blivit svårare att överblicka och behärska den växande mängden material på nätet och i sociala medier. Arkivens och arkivariernas nya uppgift skulle enligt Terry Cook vara att genom så kallat deltagande arkiverande (*participatory archiving*) upprätthålla kontakten till både större och mindre aktörsgrupper och hjälpa dem att skapa sina i första hand digitala minnen utan att någon väljer för dem vad som är relevant att spara för eftervärlden, något som i sin tur påverkar de traditionella maktstrukturerna.³⁴

För att vara relevanta i en ständigt föränderlig värld där nya grupper med identiteter baserade på språk eller andra grunder kontinuerligt uppstår, borde arkivinstitutionerna alltså utvecklas i en mer inkluderande riktning och riktlinjerna för de enskilda institutionernas insamling uppdateras i takt med att samhället förändras. Arkiven måste enligt Cook demokratiseras, öppnas upp och föra en dialog med det omgivande samhället. Enligt denna syn borde arkivarierna alltmer axla rollen av ambassadörer, mentorer och facilitatorer för att stödja olika samhällsgrupper i deras minnesproduktion.³⁵ Att bygga förtroende och etablera långsiktiga kontakter med informanter eller donatorer av arkivmaterial är en långsam men mycket viktig process för privata arkivinstitutioner såsom Svenska litteratursällskapets arkiv. Detsamma gäller samarbete med nya grupper och gemenskaper som uppstår i den fysiska världen eller på webben. För arkiven gäller det att agera aktivt mot samhället och visa att de respekterar och är beredda att samarbeta med olika slag av minoriteter, så att de grupper som vill ha hjälp med att bevara sitt kulturarv upplever att de kan kontakta institutionen med låg tröskel. Trots samtidens krav på besparingar och effektivitet är skapandet av arkiv en process som måste få ta tid

34. Cook, "Evidence, memory, identity, and community", s. 113–116.

35. Ibid., s. 113–116; Hupaniittu & Peltonen, "Arkistot ja kulttuuriperintö", s. 12.

(*slow archiving*) – också i en digital omgivning– vilket man i dag framhåller inom det internationella arkivsamfundet.³⁶

I dag, precis som i slutet av 1800-talet, står arkivarierna inför samma urvalsfrågor om vad som ska tas emot eller samlas in, och inte minst, om vad som ska digitaliseras och tillgängliggöras på nätet. Detta ger arkiven ett stort ansvar inför framtiden och kräver att urvalsprocesserna är transparenta och öppna. I nutiden påverkas urvalet även av säkerhetsaspekter och behovet att vidta åtgärder för att skydda kulturarvet i otrygga tider.

Som yrkeskår är arkivarierna i dag mer medvetna om sin maktutövning än i början av 2000-talet och vet att deras val vid insamling, beskrivning och tillgängliggörande av arkivmaterial kommer att styra den framtida forskningen och i förlängningen också bilden av det förgångna. Arkivinstitutionerna förväntas därför redovisa sina principer för vad som samlas in eller väljs bort, liksom på vilka grunder material väljs ut för digitalisering och publicering via nätet. Även om arkivarierna blivit bättre på att reflektera över sitt eget arbete och de spår de lämnar i arkiven försvinner inte arkivens makt genom arkivbranschens självreflexion, men den kan leda till att makten blir mer genomskinlig.

Formandet av kulturarvet är en process som involverar både minne och glömska. En ökande del av den svenskspråkiga befolkningen i Finland lever i dag i en två- eller flerspråkig verklighet som även innefattar olika slag av minoritets- och subkulturer. För Svenska litteratursällskapets arkiv gäller det att kunna bredda synen på det svenska i Finland så att arkivsamlingarna även i framtiden känns relevanta för en så stor del av befolkningen som möjligt. Genom ett inkluderande perspektiv och samarbete med olika grupper i samhället kan arkivet bidra till att mångfalden i det svenska kulturarvet dokumenteras och bevaras.³⁷

36. Se t.ex. Kimberley Christen & Jane Anderson, "Toward slow archives", *Archival Science* 19, 2019:2, s. 87–116, <https://doi.org/10.1007/s10502-019-09307-x>.

37. Som exempel kan nämnas att Svenska litteratursällskapets arkiv i mer än femton år samarbetat med olika organisationer som företräder sexuella minoriteter, bland annat genom seminarier och samarbete kring insamling av kulturarvsmaterial.

Arkiven har makt att kontrollera kunskapen om det förflutna – både vad man kommer att minnas och vad som glöms bort. Att se till att nya tystnader inte uppkommer och hjälpa olika aktörsgrupper i ett samhälle i ständig förändring att få sina röster hörda i arkiven på sina egna villkor – i den mån de själva vill det – är i högsta grad både en makt- och demokratifråga.